

Jaap Hagen

'De nieuwe mens'

Nietzsche en de nazi's

'We asked him many questions concerning all these things, to which he answered very willingly; we made no inquiries after monsters, than which nothing is more common; for everywhere one may hear of ravenous dogs and wolves, and cruel man-eaters, but it is not so easy to find states that are well and wisely governed'. (Thomas More, *Utopia*, 1516).

'De nieuwe mens' veronderstelt iets optimistisch, een lichtende toekomst, maar wat gebeurde er met voorgaande idealen hierover? En de daaraan voorafgaande? Voldeden die dan niet? Friedrich Nietzsche (1844-1900) introduceerde het concept van de Übermensch, een nieuw type mens die 'de laatste mens' uiteindelijk moest vervangen. De Übermensch is door nazi-Duitsland echter een geladen, problematisch begrip geworden. Pessimisme over de verwezenlijking van idealen heeft iets fatalistisch, en wordt inhoudelijk doorgaans geïnterpreteerd als een zwaktebod. Daadkracht telt. Boven in de politieke hiërarchie straalt twijfel wankelmoedigheid uit. Hier sluipt het gevaar van institutionele repressie binnen. In nazi-Duitsland werden vooral positieve berichten gestimuleerd over ontwikkelingen in het verwerkelijken van de ideologie. Een door Nietzsche geïnspireerde 'herwaardering van alle waarden' bracht een realiteit rond strijd en 'menselijke' vooruitgang met zich mee die niet in alle openbaarheid kon plaatsvinden.¹ Over de nieuwe waarden die Nietzsche uitdroeg bestaat onenigheid. Anders zou hij niet zo omstreden zijn onder sterk uiteenlopende denkers, variërend van Francis Fukuyama en John Rawls tot Martin Heidegger en Hannah Arendt.

De geschiedenis toont aan wat gebeurd is. Totalitaire dictaturen geven niet alleen de voorkeur aan berichten over de actuele gang van maatschappelijke zaken -voor zover die overeenkomen met de vorm te geven idealen- zij zijn ook in staat andere berichten niet toe te laten. 'Idealen' zoals ze in de praktijk opduiken hoeven niet samen te gaan met de idealen die aan de

1 Claudia Koonz, *The Nazi Conscience* (Cambridge, Massachusetts 2003) 3, 107, 110.

betreffende utopie ten grondslag liggen. De geschiedenis van het marxisme wees uit dat de oorspronkelijke gedachten van Karl Marx (1818-1883) een opmerkelijke ontwikkeling doormaakten. Zijn beruchte stelling over filosofen die de wereld interpreteren -terwijl het er op aankomt die wereld te veranderen- vond Marx niet voldoende van belang om nog tijdens zijn leven te publiceren.² Wat volgde waren transformaties van zijn, door zichzelf gepubliceerd gedachtegoed. De strafkampen in de Goelagarchipel als uitkomst van het marxisme zoals dat in de Sovjet Unie werd doorgevoerd, is een ervaring uit het verleden, terwijl de sociaal-democratie op lange termijn meer levensvatbaar bleek, tot ook deze gezicht begon te verliezen in het licht van een alles overheersend economisch en politiek liberalisme.

The End of History? luidde de titel van het opzienbarende manifest uit 1989 van Francis Fukuyama (1952-). In de inhoudelijke uitwerking van dit essay in zijn boek *The End of History and the Last Man* (1991), gaat hij er van uit dat het verzet zelf meer telt dan de intenties die in de gewenste omwenteling worden aangegeven. Als de uitkomst van de omwenteling is bereikt, hoe bevredigend ook, dan zal een nieuwe generatie zich tegen het resultaat verzetten. Leven zonder strijd zal geen generatie accepteren. Uit die houding zou weliswaar verveling spreken, maar de bereidheid om zich voor een ideaal op te offeren oogt heroïsch, en die aantrekkelijke factor is beslissend, niet het voorgegeven ideaal.³ Hier maakt Fukuyama een koppeling naar Nietzsche, en raakt hij onbewust ook een centraal onderdeel van *Mein Kampf* van Adolf Hitler (1889-1945).

De 'strijd' van Hitler, zoals die doorklinkt in de titel van zijn boek, wordt inhoudelijk een programma, waar dit bij andere politieke bewegingen weliswaar een drijvende kracht is, maar niet wezenlijk behoort bij de voorgegeven motieven. Bij de aanvang van zijn heerschappij in 1933 bracht Hitler een propagandistisch cultuurprogram uit, waarin hij aangaf hoe cultuuruitingen onder het nieuwe regime voortaan zouden worden beoordeeld: naar de heroïsche én de raciale maatstaf. Als zodanig stonden deze twee criteria niet haaks op het denken van Nietzsche zoals dit werd overgeleverd onder vooraanstaande nazi-ideologen. Integendeel, volgens Hitler zelf was Nietzsche de belangrijkste filosoof voor het nationaal socialisme. Weliswaar zou diens denken niet meer 'geheel modern' zijn, maar Alfred Rosenberg

2 Karl Marx, 'Thesen über Feuerbach [1888]' in: Karl Marx en Friedrich Engels, *Werke*, III (Berlijn 1969) 7.

3 Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man* (New York [1991] 2006) 189, 330-332.

(1893-1946), de hoogste nazi-ideoloog, zou Nietzsches voorbereidende werk in zijn 'verantwoordelijkheid voor de filosofie' moeten voltooien'.⁴ Zo blijkt uit de nagelaten notities van Joseph Goebbels (1897-1945), nazi-Duitslands minister van *Volksaufklärung und Propaganda*.

Nietzsche speelt in Fukuyama's boek in cruciale passages een toonaangevende rol. De volledige titel van dit boek is *The End of History and the Last Man*. Dit minder bekende tweede onderdeel uit de titel van zijn boek heeft hij ontleend aan Nietzsches *Also sprach Zarathustra* (1883-85). Daarin is *Der letzte Mensch* een overgang naar de *Übermensch*. De mens zou iets zijn wat moet worden overwonnen (*überwinden*). De laatste mens kiest voor geluk. Hij heeft naastenliefde hoog in zijn vaandel staan omdat hij behoefte heeft aan 'warmte'. Iedereen is voor hem gelijk en daarom wil hij géén herder, maar wel één kudde. Arm en rijk zouden als categorieën evenzeer bezwaarlijk zijn als regeren én gehoorzamen. Wie anders denkt -behoort er niet bij, wordt uitgesloten- is 'gek'. Wie 'gezond' is, houdt gezondheid in ere. Zarathustra begint over de laatste mens in de voorrede van het boek en wordt tijdens een toespraak hierover uitgelachen door zijn omstanders, laatste mensen. Aan Zarathustra's verkondiging van de komst van de *Übermensch* hebben zij geen boodschap. De mens is voor de *Übermensch* wat de aap voor de mens is. Zarathustra verkondigt een nieuw type wezen dat 'zijn geluk' veracht als een jammerlijk welbehagen. De 'zin van de aarde' is de *Übermensch*.⁵ Fukuyama houdt geen pleidooi voor Nietzsches *Übermensch*, maar ziet Nietzsche als de grootste en meest uitgesproken 'kampioen' uit de moderne tijd van de klassieke Griekse waarde van *thymos*: respect, erkenning voor het zich competitief weten te onderscheiden van de anderen.⁶

Fukuyama zet zich in *The End of History and the Last Man* af tegen de laatste mens, al loopt hij hierin niet vooruit op de verkondiging van een nieuwe mens. In zijn *Our Posthuman Future* (2002), in het Nederlands vertaald als *De Nieuwe Mens*, ziet hij weliswaar de uitdaging van de biotechnologie als de wetenschappelijke revolutie van deze tijd, maar werpt hij vooral bedenkingen op tegen de consequenties die hij daarvan ziet. Fukuyama zelf werd in de Verenigde Staten vanwege zijn banden met Republikeinen rond

4 Joseph Goebbels, *Die Tagebücher. Teil II. Diktate 1941-1945*. II-8 (München 1998) 181.

5 Friedrich Nietzsche, *Also sprach Zarathustra, Zarathustra's Vorrede* 3-5 [1883], KGW VI-1 (Berlin 1968) 8-15. Verwijzing naar het werk van Nietzsche vindt plaats door vermelding van het boek(onderdeel), het aforisme, het oorspronkelijke jaar van publicatie, en vervolgens het deel en bladzijdennummer waar die tekst staat in de *Nietzsche Werke, Kritische Gesamtausgabe* (KGW).

6 Fukuyama 2006, 188-190.

George W. Bush, waaronder Paul D. Wolfowitz, door anderen niet gezien als een 'nieuwe' mens, maar gerekend tot het neoconservatieve kamp. Zo zag hij zichzelf in eerste instantie ook. Na 11 september 2001 kwam hij echter in de verdediging terecht doordat het 'einde van de ideologie' zeker nog lang niet in zicht leek te zijn, maar deze analyse werd gezien als een schromelijke zelfoverschatting van de Westerse wereld. De liberale democratie leek minder aantrekkingskracht te hebben dan de welvaart waarmee zij werd geassocieerd. Fukuyama was het daar niet mee eens. Het beroep op de islam dat de terroristen rond Osama bin Laden deden, was niet zozeer een ideologische ervaring, als wel een beginselloze ontsporing van ontwortelde jongeren die aansluiting met het moderne gedachtegoed misten en in een identiteitscrisis verkeren. In die zin zouden ze eerder gelijkenis vertonen met de politiekextremistische Baader-Meinhof-groep dan met de islam als religie.⁷ De dreiging die volgens veel neoconservatieven uit zou gaan van de islamitische wereld werpt Fukuyama verder van zich af in zijn laatste pennenvrucht *After the Neocons: America at the Crossroads* (2006).

De toekomst zal uitwijzen wat het debat rond Fukuyama en zijn visie op het einde van de geschiedenis heeft opgeleverd. Historisch gezien, met geschiedenis als wetenschappelijke kennis van het verleden, is het hier meer van belang om te kijken wat de consequenties waren van Nietzsches eigen denken over de laatste mens en zijn verwachtingen over de Übermensch, vooral in zijn land van herkomst: Duitsland. Direct na de capitulatie van nazi-Duitsland was zijn gedachtegoed taboe. Fukuyama schrijft in *The end of History and the Last Man* dat Nietzsche 'pluralistische' en 'verdraagzame' samenlevingen 'haatte'. Hij zou juist waardering hebben voor het tegendeel daarvan, 'blonde roofdieren' die 'zonder aarzelen hun verschrikkelijke klauwen in het volk slaan'.⁸ Nietzsches verheerlijking van instincten, gewetenloosheid, kracht en overheersing, zouden de Westerse liberale democratie hebben ondermijnd. Volgens Fukuyama nam Nietzsche de Indiase 'chandala-kaste' als voorbeeld, die volgens de eerste geprobeerd zou hebben 'specifieke mensenrassen te kweken'.⁹ Fukuyama gaat in zijn interpretatie van Nietzsches denken in zoverre de mist in, dat diens uitleg van de *Manavadharmashastra* niet betrekking heeft op een overheerser, maar op een ondergeschikte, dus eerder de antipode van de Übermensch. Het betreft hier de nakomeling van een vrouw uit een van de hoogste kasten met een kasteloze man. Hoe groter

7 idem, toegevoegd nawoord 2006, 348-349.

8 Fukuyama 2006, 333; Nietzsche, *Zur Genealogie der Moral. Eine Streitschrift* I-5, 11, II-17 [1887], KGW VI-2 (Berlin 1968) 276-278, 288-291, 340-341.

9 Fukuyama 2006, 333.

de kastenafstand, des te verschrikkelijker de consequenties voor het kind dat uit hun relatie is ontstaan. Een vrouw die zich hiertoe zou verlagen werd als verwerpelijker geclassificeerd dan een mannelijke onverlaat.

In hoeverre Nietzsche weet had van de inhoud van deze klassieke Sanskriettekst is de vraag. Hij verwijst hiernaar in *Götzendämmerung oder Wie man mit der Hammer philosophiert* uit 1889 en komt hierop terug in *Der Antichrist: Fluch auf das Christentum*, een werk dat ontstond in een periode uit zijn leven dat hij de waanzin nabij was. De betreffende tekst werd na zijn geestelijke inzinking van januari 1889 gepubliceerd in 1895, onder hoede van zijn zuster Elisabeth Förster-Nietzsche. Nietzsche was een kind van zijn tijd, niet behept met de literatuurkennis die tegenwoordig van het kastenstelsel bestaat. Zou hij werkelijk hebben ingestemd met de voorschriften die zijn uitgeschreven in de *Manavadharmashastra*? De wetten die hierin staan opgeschreven waren godsdienstig van aard, terwijl Nietzsche juist voorgaf de dood van God te verkondigen. Een chandala moet zich kenbaar maken door een brandmerk. Hij zou zich dienen te kleden in het gewaad der doden en eten van gebroken borden. Een zwerversbestaan is zijn dharma. Zijn overnachting moet hij zoeken buiten de bewoonde wereld. Uitwerpselen opruimen, misdadigers ter dood brengen, dat is zijn lot.¹⁰ Aan het willekeurige karakter van die discriminatie voegt Nietzsche persoonlijk nog het een en ander toe. Zo vindt hij dat deze wetboeken juist hun kracht ontnemen aan het gebod. Constructieve argumentatie zou geen pas vinden, omdat dit de kracht van de gebiedende toon verzwakt en de onvoorwaardelijkheid van gehoorzamen problematiseert. In Nietzsches woorden over vereist handelen tegen deze minderwaardige mensensoort ligt besloten: 'Befehl ist Befehl', de steeds terugkerende rechtvaardiging van nazi's inzake hun behandeling van wat zij zagen als *Untermenschen*.

In Fukuyama's betoog is de uitleg van wat het lot is van de chandala een detailkwestie. Weliswaar cruciaal voor de betrokkenen, die als slachtoffer van de wetten niet geroepen blijken te zijn tot de rol van gebieders, maar wellicht kent Fukuyama zijn Nietzsche en de *Manavadharmashastra* minder dan wat hij ervan zou kunnen weten. Voor Fukuyama's verdere interpretatie van Nietzsche levert dat geen bedenkingen op. Fukuyama heeft oog voor de kwaliteiten van deze vooraanstaande denker en ziet daarnaast in wat de consequenties van diens 'posthumane' rangordening konden inhouden in een tijdperk dat verstoken was van de frisse lucht van een liberale democratie. Nietzsche zelf meende dat het tijdperk waarin hij

10 Wendy Doniger en Brian K. Smith, *The Laws of Manu*. Vertaald uit het Sanskriet, ingeleid en van noten voorzien (New Delhi 1991) 227, 236, 242.

leefde werd gedomineerd door het christendom, zich kenmerkend door een 'kerkerlucht'.¹¹ Redenerend vanuit zijn eigen tijdperk schrijft Fukuyama dat het historische proces van het 'bloedige gevecht van de meester' in bepaalde opzichten eindigt met de 'bourgeois' uit de hedendaagse liberale democratie'.¹² Die moderne burger heeft minder oog voor zijn eigen zichzelf onderscheidende waardigheid, dan voor het materieel gewin dat comfort en zelfbehoud vooronderstellen.

In de ogen van Nietzsche zou die moderne burger, aldus Fukuyama, een ramp zijn. De onduidelijkheden in Fukuyama's boek over wat nu eigenlijk het 'einde van de geschiedenis' inluidt, hangen samen met zijn interpretatie van Nietzsches denken over nihilisme: 'Der Nihilismus steht vor der Thür: woher kommt uns dieser unheimlichste aller Gäste?'.¹³ De laatste mens realiseert zich nog niet de dood van God. Omdat het geloof in de waarheid een verkappt geloof in God veronderstelt, is het illusoire karakter hiervan nog niet tot hem doorgedrongen. Hierin sluit Fukuyama aan bij de ontluistering over wat nazi-Duitsland als markeringspunt voor de geschiedenis betekende. Die omwenteling verklaren als een Duitse 'revolutie', door te verwijzen naar de idealen die aan nazi-Duitsland ten grondslag lagen, is *not done*, in het bijzonder in relatie tot de Holocaust. Fukuyama verwijst in dit verband naar Henry Kissinger die als jongen zijn van oorsprong beschaafde vaderland ontvluchtte. Geen God zou deze loop der gebeurtenissen kunnen rechtvaardigen. God was dood en hiermee begraven. Hiermee was in de Amerikaanse buitenlandse politiek een nihilistisch 'realisme' geboren.¹⁴

Fukuyama heeft met *The End of History and The Last Man* een boek geschreven over verschuivingen op politiek gebied aan het einde van de twintigste eeuw, dit verklarend vanuit een filosofische traditie. Het is geen boek over nazi-Duitsland, al geeft hij aan dat met de kennis die wij daar nu over hebben zich een onomkeerbare ontwikkeling heeft ingezet. Geen normaal mens die dit nog een keer mee wil maken. Op de relatie tussen nazi-Duitsland en een politieke theorievorming daarover gaat hij nauwelijks in. Hierin onderscheidt hij zich niet van andere politicologen. Nietzsche wordt doorgaans in geschiedenisboeken over de Tweede Wereldoorlog slechts in een paar zinnen terloops genoemd, waarbij zijn ideologische

11 Nietzsche, *Götzen-Dämmerung oder Wie man mit der Hammer philosophiert*, Die "Verbesserer" der Menschheit 3 [1889], KGW VI-3 (Berlin 1969) 94-95.

12 Fukuyama 2006, xxii-xxiii, 189.

13 Nietzsche, *Der Wille zur Macht. Versuch einer Umwertung aller Werte* I-1 [Leipzig 1930] 7, KGW *Nachgelassene Fragmente* VIII-1 (Berlin 1974) 123.

14 Fukuyama 2006, 128-129, 252, 306, 401 noot 11.

betekenis doorgaans wordt afgedaan als 'misbruik' door de nazi's.¹⁵ Naast de voorzichtigheid die spreekt uit het taboe van een gerationaliseerd nazi-Duitsland liggen andere gevoelige kwesties daaraan ten grondslag.

Zo bekende Hannah Arendt in een brief aan Karl Jaspers uit 1949 dat zij *The Origins of Totalitarianism* onder meer geschreven had om het 'filosofische avondland' te redden van de nazi's.¹⁶ In dit boek ontbreekt ieder intellectueel spoor onder nazi's. Idealistische motieven kennen zij niet. Nietzsche komt niet voor in hun vocabulaire. Zij worden bewogen door externe motieven. In het 'land van dichters en denkers' is het nazisme een *Fremdkörper* dat even plotsklaps uit de lucht lijkt te komen vallen, als dat het capitulerend in rook opgaat. Het nazisme schiet omhoog vanuit een vruchtbare voedingsbodem, maar Arendt weerlegt de bewijzen niet, zij verdoezelt ze. In haar verslag van het Eichmann-proces gaat zij nog een stapje verder in haar poging het Duitse culturele erfgoed te redden, en aldus nazi-Duitsland te 'denietzscheficeren'. De ondertitel van *Eichmann in Jerusalem* luidt *A Report on the Banality of Evil*. Die slagzin heeft het debat over de nazi-ideologie kunnen bepalen. Hoezeer Eichmann ook volgens Arendt een hansworst was, in de slotwoorden van zijn verdediging doet de beklaagde, verwijzend naar de omstandigheden in nazi-Duitsland, een beroep op een 'herwaardering van alle waarden'. Die terminologie staat centraal in het werk van Nietzsche.

Een andere reden waarom Nietzsche in de oorlogsliteratuur over nazi-Duitsland het doorgaans niet verder brengt dan enkele zinnen, is dat historici hun kennis van Nietzsche veelal ontleen aan Walter Kaufmann. Deze beoogde met zijn *Nietzsche: Philosopher, Psychologist, Antichrist* (1950) de filosoof in kwestie te denazificeren. In zijn werk komt de Übermensch naar voren als iemand die zijn instincten heeft gesublimeerd in een 'wereld van schoonheid', en de mens heeft overtroffen in een rationeel gebruik van zijn verstandelijke vermogens.¹⁷ Nietzsche zou het 'zacht (*tenderly*) behandelen van zwakken' tot aan zijn eind toe een plicht hebben geacht. Kaufmann kent wel degelijk de passages in het werk van Nietzsche over een 'schonungslose Vernichtung alles Entartenden und Parasitischen', omdat hij het werk van Nietzsche grotendeels zelf in het Engels vertaalde.¹⁸ Die vertalingen werden

15 J.S. McClelland, *A History of Western Political Thought* (London 1996) 715.

16 Hannah Arendt en Karl Jaspers, *Briefwechsel 1926-1969* (München 1985) 203.

17 Walter Kaufmann, *Nietzsche. Philosopher, Psychologist, Antichrist* [1950], Fourth Edition (Princeton 1974) XIV, 219, 229 e.v., 255, 280, 360.

18 Nietzsche, *Ecce Homo. Wie man wird, was man ist* [1908] IV 4, KGW VI-3 (Berlin 1969) 311; *Götzen-Dämmerung, Streifzüge eines Unzeitgemässen* 36, KGW VI-3 (Berlin 1969) 128-130.

de toonaangevende editie in de Engelstalige wereld.¹⁹ Hierin koos Kaufmann consequent voor de meest milde bewoordingen. Zo laadde hij een zware verantwoordelijkheid op zijn schouders. Als joodse vluchteling uit nazi-Duitsland wist hij wat Nietzsches teksten in werkelijkheid behelsden, maar hij koos voor een andere aanpak. Over zijn beweegredenen is het tasten in het duister. Profijtelijk was zijn boek wel, want tot op de dag van vandaag bepaalt dit werk het debat.

Een historicus die zich niet liet inpakken door Kaufmann was Ernst Nolte. In *Der Faschismus in seiner Epoche* (1984) schrijft hij eerst dat de 'Herren der Erde' van Nietzsche niet meer zijn dan instrumenten van de Übermensch, die hen gebruikt om de aarde te scheppen naar zijn eigen idealen. 'Meedogenloos zijn', was zowel de consequentie van Nietzsche als de 'uitdaging' van de nazi-tijd; niet zozeer om de 'Vernichtung' als doel op zich, dan wel als tegenwicht van de decadentie der bourgeoisie en de verwerekening van een ideale beschaving. Nietzsche én het nazisme zouden zich verzetten tegen 'degeneratie' en zich inzetten voor 'natuurlijke' levensverhoudingen: 'Man konnte sagen, das Nietzsche von allen Seiten und aus alle Entfernungen immer wieder *ein* Ziel unter das Feuer seiner Geschütze nehme: Marx' XI. These über Feuerbach - es komme darauf an, die Welt zu verändern'.²⁰ 'Vernichtung' was, aldus Nolte, een centraal onderdeel van Nietzsches latere denken. Vervolgens poneert Nolte in *Der Europäische Bürgerkrieg 1917-1945: Nationalsozialismus und Bolschewismus* (1987) dat het nazisme oorzakelijk was te herleiden tot een reactie op het marxisme, waarin rassenstrijd stond tegenover klassenstrijd, en rangordening tegenover gelijkheid. Hiermee ontketende Nolte de 'Historikerstreit'. Als hij in zijn *Nietzsche und der Nietzscheanismus* (1990) stelt dat het nationaal-socialisme zich beriep op Nietzsche als tegenpool van Marx, laait het vuur op en lijkt de kogel toch nog door de Nietzsche-kerk te zijn.

Onder de toonaangevende moderne filosofen in de Engelstalige wereld wordt Nietzsche tegenwoordig minder serieus genomen. John Rawls is met zijn *A Theory of Justice* (1972) op het ogenblik wellicht de meest gezaghebbende denker over rechtvaardigheid uit de moderne tijd. Nietzsche komt in

19 Tracy B. Strong, *Friedrich Nietzsche and the Politics of Transfiguration*. Expanded Edition (Berkeley 1988) 368; Steven E., Aschheim, *The Nietzsche Legacy in Germany 1890-1990* (Berkeley 1992) 326. Ook Fukuyama maakt bij zijn interpretatie van Nietzsche in *The End of History and the Last Man* niet gebruik van de originele teksten, maar van Kaufmann's vertalingen.

20 Ernst Nolte, *Der Faschismus in seiner Epoche. Die Action Française, der Italienische Faschismus, der Nationalsozialismus* (München [1963] Neuausgabe 1984) 531.

zijn boek nauwelijks voor. De door Nietzsche vermaledijde Immanuel Kant en de Engelse utilisten en analytische school krijgen daarin een hoofdrol. Rawls beoogde een theorie van rechtvaardigheid te ontwerpen met een 'vooruitzicht op zelfrespect'. Vrijheid en gelijkheid zijn hierin niet noodzakelijkerwijs strijdig. In die denkbeeldige maatschappij zou ieder die onder een sluier van onwetendheid leeft over zijn toekomstig lot, en niet gokt, kiezen voor die hoeveelheid vrijheid die is te verenigen met een gelijke mate aan vrijheid voor anderen en die ten goede komt aan de minst bedeelden. Wie dingen doet die door de bestaande ordening worden gestimuleerd, verwerft rechten en een rechtvaardige verdeling eerbiedigt die aanspraken. 'Verstandige' en 'rationele' mensen vinden Nietzsches bevredigingsniveau te hoog. Zijn absolute maatstaven over voortreffelijkheid en vervolmaking vragen te veel van zijn medeburgers. Als zij hieronder te lijden hebben dan is Nietzsche daar onverschillig voor. Als zodanig zouden Nietzsches aanspraken niet te verenigen zijn met een gevoel voor recht in de zin van billijkheid. Hier heeft Rawls een cruciaal probleem in de evaluatie van de consequenties van Nietzsches denken te pakken. Een dergelijke theorie zou Nietzsche als 'gelijkberechtigd voor God' verachten en categoriseren als 'medelijden': de kerkerlucht van de 'laatste mensen' die niet beseffen dat God dood is.

Niettemin wordt Nietzsche onder geïnteresseerden voor filosofie gerekend tot één van de belangrijkste denkers uit de moderne tijd. Hij is een cultuurfilosoof wiens denken politieke consequenties had, niet een politiek theoreticus die zijn denken onderbouwde met een cultuurfilosofie. Volgens nazidissident Carl Schmitt belichaamde het nationaal-socialisme juist een 'kwalitatief totale staat' die de politiek haar scherpte terug gaf: niet alleen politiek, maar ook de cultuur zou in laatste consequentie een strijd zijn van leven op dood. Onder niet-nazi's ontleent Nietzsche zijn populariteit echter veelal aan het literaire gehalte van zijn schrijven. Zo schrijft Klaus Mann in zijn autobiografische *Der Wendepunkt* (1949) dat het 'noodlottig' is Nietzsche letterlijk te nemen. Nietzsches stijl spreekt hem meer aan dan de inhoud. *Also sprach Zarathustra*, het boek waarin de komst van de Übermensch uiteen wordt gezet, is hem te geforceerd en te pijnlijk. De Übermensch en de 'blonde Bestie' zouden hem inhoudelijk nooit hebben overtuigd. Wel overtuigend was Nietzsches welhaast 'übermenschliche' eenzaamheid. In zijn 'gelaatstreken' was ook weinig terug te zien van de Übermensch zoals die door Zarathustra werden geprofeteerd.²¹

21 Klaus Mann, *Der Wendepunkt. Ein Lebensbericht* (München [1949] 1989) 122.

Nog radicaler over de waarde van Nietzsches leer van de *Übermensch* spreekt Jean Paul Sartre zich op 2 december 1939 uit in zijn oorlogsdagboek *Les carnets de la drôle de guerre*. Hij schrijft dit begrip te hebben losgewrikt uit de ethiek waarin het thuishoorde om het een plaats te geven in zijn eigen leven. 'Het einddoel was niet de *Übermensch* of de vooruitgang van de ethiek, maar uitsluitend een mooi leven'.²² Terugkijkend op zijn interesse voor Nietzsche schrijft hij verder zich te hebben geërgerd aan uitspraken als 'Wie man wird, was man ist'. Vooruitlopend op zijn existentialistische *L'être et le néant* (1943) waardeert Sartre niet dat een mens kan worden wat hij is, maar juist wat hij nog niet is. Sartre werd communist en een publieke figuur die in de jaren zestig van de vorige eeuw zelfstandig intellectueel én politiek het debat leek te gaan bepalen. Generaal De Gaulle zei hierover: 'Men arresteert geen Voltaire'. Tot geen mens meer om de wantoestanden in de Sovjet Unie heen kon en Aleksandr Solzjenitsyn een nieuwe held van 'les nouveaux philosophes' werd. Diens beschrijving van strafkampen in *De Goelag Archipel* (1973) sloeg in als de nieuwste bom. Marx was niet meer 'in'. Exit Sartre.

In een empirisch onderzoek naar Nietzsches feitelijke weerklank in nazi-Duitsland zelf kun je betrachten je vast te leggen op wat heeft plaatsgevonden. Het resultaat zal dan echter even weinig te maken hebben met de werkelijkheid als een weerkaart met atmosferische processen. Wat overblijft, is interpretatie van teksten. Bij een zo inconsistente denker als Nietzsche vervalt die interpretatie al snel in exegetisch denken: een technische term waarin men gezag toekent aan een tekst, deze plaatst boven kritiek, en men uit het leeswerk te voorschijn komt met de kennis waar men al tevoren gezag aan heeft toegekend. Op die wijze vindt de lezer zijn eigen ideeën bij voorbaat in de betreffende teksten terug. Wanneer passages uit het werk van Nietzsche onbruikbaar zijn, verwijt men anderen vervolgens vergissingen in de beoordeling. In de Nederlandse vertaling wordt Nietzsches gebruik van het woord 'Führer' een 'leider'. Toch, er staat in zijn teksten een beladen term die in de loop der tijden een betekenis en bijklank heeft gekregen die deze eerder niet had. Het is dan de vraag wat de politieke dimensie hiervan is in het werk van Nietzsche zelf. Zo krijgt de term 'Der Wille zur Macht' -geplaatst in een politiek kader- ook een andere dimensie. Macht over mensen is van een andere orde dan macht over je denken. Macht is een te divers begrip

22 Jean Paul Sartre, *Les carnets de la drôle de guerre. Novembre 1939 - Mars 1940* (Paris 1983) 105: Le but final c'était, non pas de créer le surhomme, non pas de faire progresser la morale, mais seulement d'avoir une belle vie.

om eenduidig te worden gebruikt. En in nazi-Duitsland was de macht van de en andere Führers cruciaal voor hun slachtoffers.

Cruciaal was de macht van Hans Frank (1900-1946). Hij is Hitlers advocaat als deze in 1924 gevangen zit in Landsberg, wordt in 1929 'Leiter des Rechtsambtes der NSDAP', in 1937 'Reichskommissar für die Gleichhaltung der Justiz in den Ländern und für die Erneuerung der Rechtsordnung', en is vanaf 1939 gouverneur-generaal van Polen. In die zin was Frank in eerste instantie nazi-Duitslands belangrijkste jurist, belast met de vormgeving van het recht. In zijn laatste functie was hij zelfs rechtstreeks belast met de uitvoering van de Holocaust. In die hoedanigheid houdt Frank naar aanleiding van de viering van Nietzsches honderdste geboortedag op 15 oktober 1944 een herdenkingsrede in burcht van Krakau, nabij Auschwitz. Hier stelt hij dat Nietzsches rol voor de ideologie van het nationaal-socialisme vergelijkbaar was met de rol die Luther speelde in de godsdienstoorlogen en Jean-Jacques Rousseau in de Franse Revolutie. 'Ist nicht Nietzsche eine Vorahnung Adolf Hitlers?' houdt hij zijn publiek voor. Nietzsche beïnvloedde de rol die 'strijd' en 'rassen' spelen in de nationaal socialistische wereldbeschouwing.²³ Frank is relatief uitzonderlijk als hij, letterlijk citerend uit *Also sprach Zarathustra*, stelt dat de Übermensch 'het doel en de zin der aarde' is. Opmerkelijker is dat hij vervolgens een collectieve wending geeft aan de interpretatie van Nietzsches -op zich individualistische- leer van de Übermensch wanneer hij stelt dat het Duitse volk zich als geheel heeft ontwikkeld tot de belichaming van die Übermensch. Hier spreekt Frank als de exegeet. Zijn collectieve gevoel dat het Duitse volk een *Herrenvolk* was, staat los van een in brede kring ervaren gevoel een Übermensch te zijn, maar is daar niet mee in tegenspraak.

Gevoeliger ligt de rol die de nog steeds immens populaire filosoof Martin Heidegger (1889-1976) speelde in de interpretatie van Nietzsche. Gedurende zijn lidmaatschap van de NSDAP, dat hij betaalde tot de capitulatie van zijn vaderland, gaf hij in het bijzonder college over Nietzsche. Heidegger was geen nazi-ideoloog, in die zin dat hij nimmer vanwege zijn filosofisch gezag werd aangesteld in een ambt dat toezicht had op de zelfstandige vorming van het officiële nationaal-socialistische gedachtegoed. Wel stelt hij in zijn beruchte rectoraatsrede van 27 mei 1933 aan de universiteit van Freiburg dat het nationaal-socialisme als eerste Nietzsches uitspraak 'God is dood' zou hebben begrepen. De 'beweging' zou voor het Duitse volk de acceptatie van de verlatenheid temidden van 'het zijnde' hebben geforceerd.²⁴ In een col-

23 *Krakauer Zeitung* 17-10-1944: 10.

24 Martin Heidegger, *Reden und andere Zeugnisse eines Lebensweges 1910-1976*. Gesamtausgabe, I. Abteilung Veröffentlichte Schriften, Band 16 (Frankfurt a/M 2000) 107-117.

lege uit 1936 stelt hij dat wij zonder een begrip van Nietzsches 'Umwertung' niet in staat zijn de twintigste eeuw en de toekomst van het avondland te begrijpen.²⁵ In latere colleges poneert hij dat 'de wil tot macht' het nihilisme, de ontwaarding van alle waarden, overwon. Hierin ontbrak iedere ervaring van 'het zijn'. De Übermensch belichaamde dit het zuiverst.²⁶

Hoewel niet concreet duidelijk, kon Heideggers latere kritiek impliceren dat hij onderhuids met Nietzsche ook het nazisme aanviel. Ook viel er een zijnsreligie uit zijn redevoeringen te reconstrueren, die werd belichaamd door Hitler. Heideggers constatering dat zowel bij Nietzsche als bij het nazisme het primaat van de wil tot macht centraal stond, paste daar echter niet in. Zowel tijdens nazi-Duitsland, als in de jaren daarna, was Heidegger ambivalent over de betekenis die Nietzsche had voor het nationaal socialisme. Maar ook voordien was Heidegger, in de bewoordingen van zijn voormalige vriend Karl Jaspers, 'medeplichtig' aan het proces filosofisch geïnteresseerden daadwerkelijk voor te bereiden in de acceptatie van Hitler. Anderzijds kon Hannah Arendt, Heideggers voormalige joodse studente en minnares, ook na de oorlog nog bewondering opbrengen voor diens denken, al was dat met gemengde gevoelens. Zijn bundeling Nietzsche-colleges uit de oorlogsjaren, uitgegeven in 1961, vond zij een 'belangrijk' en 'mooi' boek. En toch, niemand vóór Heidegger zou, meent Arendt, zozeer hebben ingezien hoe Nietzsches 'wil tot macht' verwoestend inwerkt op het denken. Geen verstandig mens zal betreuren dat deze interpretatie van de Übermensch als dé nieuwe mens -uit die tijd- met de nazi's ten grave is gedragen.

En 'de nieuwste mens'? Berlijn, waar ooit de bunker van Hitler stond en vervolgens 'De Muur' werd geplaatst, en neergehaald, is tegenwoordig een modieuze stad. De ontwerper van het *Jüdisches Museum* in Berlijn, Daniel Libeskind, is nu de architect van de *Freedom Tower*, het gebouw dat zal herrijzen op de plaats waar het WTC op 9/11 het heeft begeven. Courante ouders zitten op de schoot van hun kinderen om zich te laten voorlichten over de openbaringen rond iPod, YouTube en MySpace. Het woord is aan de nieuwste generatie die wenkt, lonkt. Dierenrechten maken hun opmars. De film *Our Daily Bread* zet wat dat betreft zoden aan de dijk. Al Gore wint met *An Unconvenient Truth* een Oscar... De macht is aan wie weet te overtuigen. Is God nog steeds dood? Nietzsche leeft! *Umwertung aller Werthe!*

25 Heidegger, *Nietzsche I*, Sechste aktualisierte Auflage (Stuttgart [1961] 1998) 14-15.

26 Heidegger, *Nietzsche I* (Stuttgart 1998) 224; *Holzwege*. Gesamtausgabe Band 5 (Frankfurt a/M 1977) 193-267.